

Проф. др ПЕТАР АНЂЕЛКОВИЋ
Е-адреса: profapetar@gmail.com; petar.andjelkovic@pr.rs.ac

Асистент мср РАДИЦА НЕДЕЉКОВИЋ
Е-адреса: radicanedeljkovic91@gmail.com; radica.nedeljkovic@pr.rs.ac

Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за социологију
Филипа Вишњића ББ, Косовска Митровица, Србија

МОРАЛНА СХВАТАЊА СЕЉАКА КАО ВРЕДНОСНИ ОРИЈЕНТИР У ДЕЛУ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

САЖЕТАК: Историја људског друштва је и историја ратовања. Није постојао период у развоју људског друштва када се нису водили ратови. Посебно ће ратови, најсуровијег и по страдањима најтрагичнији, обележети двадесети век. И почетак XXI обележен је сукобима у свету. У ратовима, како мудро примећује Драгољуб Јовановић, највећа жртва је морал. Слично, увиђа и Теодор Адорно и пита се да ли уопште имамо права да након Аушвица говоримо о моралу? На трагу те упитности, посебно након „Милосрдног анђела” и свег

лицемерја Запада, у овом раду трагамо за моралним оријентиром у савременом друштву које све више тоне у моралну баруштину. Драгољуб Јовановић је у потрази за моралним оријентиром ишао на село и налазио га код сељака. Међутим, где да га ми данас тражимо, када више готово да нема села, а и људе у селу снажно је заплуснуо талас модернизма?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгољуб Јовановић, морал, сељаци, морални оријентир, савремено друштво

УВОД – МОРАЛ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Морал, појам који свакодневно употребљавамо у многим приликама, с убеђењем да знамо његово значење и да имамо права да свет и људе вреднујемо моралним критеријумима. Међутим, знамо ли уопште шта је морал, и што је још важније, има ли човек права да говори о моралу када је планету и цивилизацију довео на руб пропасти? У савременим условима крвавих ратова и револуција који не престају, а који су највише погодили морал – имамо ли онда право да говоримо о моралу? То питање поставља Т. Адорно. Да ли после Аушвица имамо уопште право да говоримо о моралу? Слично питање поставља и Драгољуб Јовановић и то док неправедно осуђен лежи у затворској ћелији. Како и зашто је Драгољуб изабрао да у затвору пише о моралу? Питање које сам себи поставља гласи: „Ко је главна жртва ратова које сам доживео до 75. године?” – Одговор је дошао брзо. Највећа жртва је био морал. Телесне ране су се у великој мери зацелиле, на место погинулих и умрлих дошли су нови, број становника се чак умножио, материјалних добара има много, више него пре разарања – само морал никако да се поврати”¹. Јасно је, то је живот много пута потврдио, народи се после великих разарања

¹ Д. Јовановић (2021): *Размишљања о моралу, њом 1 – Вредности*, Београд: Службени гласник, 22.

материјално обнављају (погледајмо рецимо Немачку и Јапан након Другог светског рата), али духовне вредности које страдају више него тела, много теже. Зато, сматра Драгољуб, прва нам је дужност да се наднесемо над моралом, тим највећим страдалником и да се питамо: „да ли се неморал боље исплати у приватном пословању кад већ није донео ни ред ни мир у јавном? И најзад, коме припада будућност: 'вештима' или моралнима? Још има у свету гладних, недовољно обучених и незаклоњених, али бисмо њих можда брже снабдели кад би се залечио морал, највећа жртва рајдова и револуција које су проистекле из велике узнемирености”².

Морал као друштвена појава, иако тежи универзализацији, увек је партикуларан јер постоји преко важења и чињеница. Јован Бабић исправно уочава да у сваком времену увек важи одређени морал и одређени стандард вредновања. „По својој одређености (партикуларности) он (морал, П. А. и Р. Н.) онда може бити различит (па можемо смислено говорити о јуначком, витешком, хајдучком, буржоаском, малограђанском, ситносопственичком, лоповском, револуционарном, социјалистичком, мафијашком итд. моралу), а по својој особини он је такође подложен и мењању кроз време. Мењајући се он онда може доспети и у кризу. Оваква криза по правилу настаје када се садржинско одређење које је препуштено у одређење критеријуми морала мења, односно када се владајући критеријум морала мења, односно када се владајући идеал мења мењајући кроз своју промену и владајући начело одређења пожељности”³. Криза морала не подразумева само чињеницу да су старе моралне вредности напуштене, а да нове које се успостављају нису својим садржајем у складу са вишевековним моралним начелима, и које одступајући од основног

² Исто, 68.

³ J. Babić (2005): *Moral i naše vreme*, Beograd: Službeni glasnik, 38.

значања негирају саме принципе моралности. „Тако криза престаје бити стање изузетка и постаје општи случај, стављајући у питање сам принцип моралности и нудећи уместо њега неки други принцип на који се онај први редукује и из којег следе релативистичке импликације тоталитаризма, позитивизма и произвољности”⁴.

Човечанство, без обзира што се позива (номинално) на људске вредности и уместо да напредује у моралу, чини се све више тоне у моралну баруштину – „Споља јадац унутра гладац”, рекао би наш народ. Пре сто година, у делу *Сумрак Зайада*, Освалд Шпенглер је говорио о крају западне духовности, крају ума. Да ли је двадесети век, са два светска рата, био само припрема за време у којем живимо – за крај оног што смо до сада називали *историјом човека* – и да ли је тај крај уткан у суштину наше цивилизације? Шта добијемо, а шта губимо технолошким прогресом? – *иун сѿомак а ѿразне душе*. Када смо све свели на квантитет и на материјално, нисмо ли изгубили суштину бића? И опет ако су у двадесетом веку пропале три велике политичке теорије: фашизам, комунизам и либерализам (Дугин) није ли на хоризонту нова теорија – трансхуманизам, а самим тим и смрт човека, а, ако нема човека, нема ни морала? До сада, никада, у светској историји ни једна заједница, нација или држава није била могућа ако њени чланови нису признавали преимућство заједничких вредности над коришћу појединца. Уосталом, тако је Аристотел схватао политику – *оѿишѿе добро а не ѿојединачно*. Међутим, данас по први пут доминира култура која учи да је појединац важнији од заједнице; да је држава само „сервис грађанина”; да су права обавезна и неупитна, а дужности ствар избора и подложне нагодби; да никаква жртва појединца за заједницу није оправдана и да свако ко то захтева угрожава

⁴ Исто, 40.

његово право и слободу; да се општа пријатност живота и састоји у живљењу без ограничења, без дужности, без одговорности, у вечитој садашњости. Ова култура је „култура” егоизма, идолатрија атомизованог индивидуализма и хедонизма. Имамо све више знања, али нам недостаје мудрост, о чему је давно писао Сенека (*Знање служи живојћу, а мудросић животоћм влада*). Модерни неолиберални – неоколонијални капитализам заснива се на новом светом тројству: *мајћеријализам – хедонизам – ећоизам*. На путу ка успостављању овог новог светог тројства, стоје, пре свега, колективна вредност у виду традиционалног морала, националне државе, породице, религије. У колективним вредностима наталожено је вековно народно искуство о правим вредностима и врлинама, а врлина је, пре свега, *сћремносћ на жрћиву* због неког другог или нечег изван себе. Жртва је нераскидиво повезана са љубављу (што је већа љубав већа је и спремност на жртву, говорио је владика Николај. Стога, треба срушити све колективне вредности и људе претворити у егоистичне индивидуе у маси, гомили. Циљ Новог светског поретка је стварање усамљеног, условљеног, потрошача, номада, без порекла и без будућности, грађанина светског мравињака. Монадизоване јединке, затворене у своје илузорне светове, лак су плен манипулације „рибара људских душа”⁵.

Стварање „новог човека” за ново време одвија се методом заборава, брисањем из његове свести свих колективних вредности из прошлости, једном речју, променом свести. Да би се до заборава дошло, најпре се грађани (становници) неке земље морају претворити у *ћомилу*, а то је, онда, и други стални, стратешки циљ масовне културе. Гомилу одликује смањење рационалности, инфантилно мишљење, „умањени осећај за одговорност, нижи ниво умне енергије и већа осетљивост

⁵ Ђ. Ђушњић (2008): *Ribari ljudskih duša*, Beograd: Čigoja štampa.

на нелогичне утицаје”, као и „распаљена анимална страна људске природе”. Тај мањак разума у гомили даје вишак примитивних емоција и најнижих страсти. Главни произвођачи гомиле данас су, наравно, масовни медији, првенствено телевизија, али и штампа (таблоиди), радио („лаки” програми), интернет (често пројектован да подстиче анонимност и све врсте *йорноѳрафије* – тј. прљавог писања). У гомили је сада лакше извршити следећи корак „забавизације” масовне културе – *ликвидацију ѳреха и сѳида* (а тиме и традиционалног морала). Јер, да би „забава” била „луда”, треба образовати што пространије поље *аморалносѳии*, а то се првенствено производи путем, вероватно главне модерне форме културне социјализације „прола” – преко реклама. Као што је већ давно уочено (L. Mumford), оно што су гладијаторске игре биле за римску светину, то су за данашње „проле” све оне бројне смрти, злочинства и мучења што их свакодневно гледају на ТВ екранима (од „форензичких” серија, до емисија вести). Нормализација патолошког, кроз све подробније приказе крви, бола и свирепости (јер су, временом, потребни све јачи надражаји да би се постигао исти степен садомазохистичког уживања, доводи до претварања читавог модерног света у глобални *ѳаѳоѳолис* – град болести, место моралне и људске изопачености, Содом и Гомор. Зато је последњи корак тог „светско-историјског рада” масовне културе – *кулѳура смрѳии*. Нормализација патолошког, у свом историјском току, мора се завршити претварањем *ѳаѳоѳолиса* у *некроѳолис* – претварањем града болести, у град смрти. Такође, реч је о култури која је хегемонистичка (*кулѳурна хеѳемонија* – А. Грамши) јер тежи да систем вредности, начин живота и укусе, наметне као обавезни образац свим друштвеним групацијама, а све у циљу новог колонијализма. Још средином прошлог века Грамши је схватио да: „Ко влада културом, влада и заједницом”. Управо то господарење над вредностима, над самом *дефиницијом*

вредности, јесте феномен културне, али и свеопште колонијације. Принцип којим се објашњава нови (стари) колонијализам. Основни циљ светске капиталистичке империје је, како у изванредном тексту *Пинк ѿранзиције у Србији (шесћ ѿеза за разумевање наших културних ѿрилика)* сведено речено, да се људски односи *мерканѿилизују*, то јест претворе у тржишне, а да се људи и ствари *комодификују*, то јест претворе у робу. Не само да све треба да буде на продају, већ и људи у својим поступцима треба да се руководе првенствено новцем, као вредносним мерилом свега. Тако су стицање новца, али и, истовремено, његово брзо трошење, постављени за средишњу друштвену и личну вредност⁶. Стога се морамо запитати, не тонемо ли као цивилизација у ниҳилизам?⁷

СХВАТАЊЕ МОРАЛА У ДЕЛУ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

Објашњење морала из социолошко-историјске перспективе, како га види Јовановић, тражи одговор на низ питања. Да ли је морал нешто стално и непроменљиво или је променљив? Да ли је човек по природи моралан и добар, или то тек треба да постане? Да ли човек може бити моралан као појединац или само у заједници? Шта утиче на човеково морално понашање? И можда, и најважније питање: да ли човечанство

⁶ С. Антонић (2013): „Пинк транзиција у Србији: шест теза за разумевање наших културних прилика”, *Кулѿура* (Београд), 140: 272–292. Доступно на: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2013/0023-51641340272A.pdf>. Приступљено: 6. 2. 2023.

⁷ Ниҳилизам као теорија и пракса почива на порицању постојања било ког циља човека, морала или вредности друштвених структура или друштвених норми. То је најбоље објаснио Достојевски у роману *Браћа Карамазови* ставом: „Ако нема бесмртности онда је све дозвољено”. Велики пропагатор ниҳилизма Ниче, уочио је да је „песимизам његово припремно стање”. Ф. Ниче (1991): *Воља за моћ*, Београд: Дерета, 57.

у погледу морала напредује или назадује? Ова начелна питања воде нас, сматра Драгољуб Јовановић, ка једном историјском питању: „ко је све покушао да утиче на људе да буду друштвенији, хуманији, моралнији, и каквог успеха су имали – у своје време и на касније нараштаје – разни мислиоци и практичари који су се тиме бавили? Најзад, како се проблем морала поставља данас – може ли се и он обновити и усавршити као што бива са другим жртвама савремених разарања? Особито је важно знати шта ће бити са моралом у политици, у привредном и друштвеном животу, и коме припада будућност – моралнима или „вештима“⁸. Примарни циљ теорије о моралу јесте трагање за највишим добром. Различите теорије и сами народи у пракси, различито су схватили највише добро. За неке је то част, за друге љубав, за треће мир, за четврте правда итд. „Нама се учинило да је највише добро сама доброта, јер је најконкретнија и најлакше се проверава. Највише место на лествици вредности некад се звало тао, или Брама, код старих Грка калос ки агато, у средњем веку *Bonum divinum* за једне, витешка част, за друге, новији Индијци стављају дхарму изнад саме религије, јер обавезује да се изврши дужност према себи самом и према другима. На Западу је буржоазија донела карактер као прву особину доброг пословног духа. Марксизам је избацио напред опште благостање као услов за срећу“⁹. Још једно важно питање, око кога се споре теоретичари морала гласи: да ли напредујемо или назадујемо у погледу морала у историјском развоју човечанства? Јовановић упозорава да морални напредак није исти као и технички напредак који је лакше уочљив и мерљив, и да за морални напредак важе другачија мерила. „Док су

⁸ Д. Јовановић (2021): *Размишљања о моралу, њом 1 – Вредности*, Београд: Службени гласник, 31.

⁹ Исто, 83.

на другим пољима напречи очигледни и скоро апсолутни, у уметности и у моралу мења се наш укус, па и појмови о томе шта је лепо и добро. Несумњиво је само једно: да у своје владању све мање слушамо друге, а све више себе, да се мање покоравамо, а више управљамо. То је квалитативан напредак који сведочи и о броју императива који су сваким даном све различнији. Из тога би се морало закључити да се развијамо, пошто бивамо све самосталнији, аутономнији. Регуле којима се потчињавамо не долазе толико споља, као некад, већ више изнутра, из саме наше свести. И даље смо егоисти, и даље идемо за својим интересима, али се непрестано мења карактер нашег егоизма и врста наших интереса¹⁰. Очигледно је да смо, барем гледано споља, финији, мање свирепији према другима, али да ли смо и стварно бољи према другима, посебно ближњима, или смо суштински и даље егоисти и следимо свој интерес? Можемо се сложити са Јовановићевим схватањем прогреса када каже: „прогрес је у томе да буде све мање објеката, а све више активних учесника у животној игри на свима пољима”. Дакле потпуно исправно Јовановић суштину прогреса види у томе, да људи не буду средство, пуки објекти у друштву, већ личности и активни учесници на свим пољима. Међутим, да је то остварљиво и могуће, посебно у савременим условима, где „рибара људских душа” (Ђуро Шушњић) има на све стране, где је „манипулација свешћу” (Кара Мурза) постала друштвени образац и средство покораванја људи? Драгољуб, кога краси несебична љубав према људима и домовини (отуда и његова жртва), верује да је то могуће. „Поред све живље потребе да знамо што више, развија се жеља да стекнемо заслуге, да се одликујемо, да превазиђемо и своје претке и себе саме, и то не у материјалним добрима, него у гласу, лепом имену, на табели моралних

¹⁰ Исто, 30.

одликаша”¹¹. Напредак у моралу најочљивији је у аутономији морала, у победи, како каже Драгољуб „етичког процеса над космичким”, односно за разлику од раније, када смо се управљали више спољашњим и наметним регулама, сад смо развили аутономију у моралу. Без обзира што номинално одбацује веру и залаже се за нову веру, ново божанство – *Кулиј рага*, и што према владици Николају, најблаже речено, нема симпатије, он чак и несвесно, став Николаја, о жртви и љубави, претвара у свој животни мото. Најбољу потврду овог става налазимо у два категоричка императива, које попут Канта формулише, а чије изворе налазимо у хришћанском моралу: први његов категорички императив гласи: *служити и лишавати се*. Дакле, служити идеалу, другима, општем добру, а лишавати се, посебно задовољстава, нарочито материјалних и спољашњих. Други гласи: поштење и стрпљивост. Поштењем се стиже до победе, а у стрпљењу се налазе корени сваког великог успеха. Драгољуб Јовановић је такође, принцип стоичара („живети у складу са врлином”), узео за свој животни принцип. Живот у складу с начелом, у складу са идеалом, који посебно формулише у ставу: „Паметних има много, карактерних мало. А није доста знати и имати. Треба победити себе, и побеђивати се непрестано”¹². То се посебно види кроз други категорички императив који пред собом и другима поставља, а то је *поштитење*. Дужност интелектуалаца је да увек буду на страни слабих у социјалном смислу, оних који раде. Његова религија је религија рада. „Неодољив као љубав, смирен као молитва – рад је страст модерног човека и религија новог доба”¹³. Основни постулати за које се он бори су солидарност и друштвени

¹¹ Исто, 33.

¹² Исто, 75.

¹³ Д. Јовановић (1927): *Кулиј рага*, Београд: Рад, 56.

мир. На идеји солидарности темељи своју теорију о задругарству, а мир афирмише насупрот марксистичкој теорији револуције.

Полазећи од чињенице да морал није природна, већ људска, друштвена ствар, за исправно морално деловање у друштву је од посебног значаја, сматра Јовановић, однос људи према богаћењу и богатству. Најупечатљивије је то исказано у Исусовој поруци: „лакше ће камила кроз иглене уши него богаташ у рај”. Најчешће је богатство у сукобу са моралом, зато је неопходно да људи нађу такво уређење где богаћење неће бити у сукобу са моралом, било да је реч о појединцима, или о целој заједници. То је Драгољуб врло упечатљиво објаснио. „Стара је реч да је богатство пртљаг врлине. Као сваки пртљаг, оно чини пријатним путовање, али отежава кретање. Из тога има само један излаз: да се послуже сапутници. Онда терет постаје лакши, а душа бива пунија. Право је чудо како је човек задовољан кад нешто учини за другога или му нешто пружи. Кад не би било нерасудно, скоро би се рекло да увек долази нека накнада, која је некад чак и материјална. То би био онај закон компензације који често налазимо у животу. Али давати не значи разбацити, и чинити не значи расипати се”¹⁴. Дакле, и овде се јасно види принцип жртве, који је тако дубоко усађен у његов карактер и којег се доследно држао целог живота. Као и према самом животу, тако и према моралу, као делу животне праксе, постоје два, генерално посматрано, погледа на морал: песимистички и оптимистички. Песимисти човека посматрају као животињу како изиграва све реформе и враћа се на своју првобитну природу, чији је свет више или мање покварен, и који сматрају да се периоди смењују, али да напретка у моралном погледу нема. Оптимисти, напротив, верују да

¹⁴ Исто, 525–526.

људи не само да могу бити бољи под извесним утицајима, него да су стварно све моралнији уколико човечанство бива бројније, организованије и културније.

Драгољуб Јовановић продире у срж лицемерности морала, посебно капиталистичког са новим неоколонијализмом и то исказује на следећи начин: „Ако искоришћујемо друге, налазимо начина да им то накнадимо, да им дамо илузију да су такође људи, и то равноправни са нама. Још постоји потчињавање, али нема више робовања, или се оно своди на све мању меру”.¹⁵ Оно што каже Ерцбергер о добровољном ропству. Дакле, потпуно исправно суштина прогреса јесте у томе да људи не буду средство, пуки објекти у друштву већ личности и активни учесници на свим пољима. Солидарност је основа правог моралног живота и то ће Јовановић врло прецизно показати на примеру социјализма: „Изгледа невероватно, али је тачно да су социјализму пришли искреније и за дужи рок они који верују у људе, воле своје ближње и верују у будућност, него они који мрзе више класе, хоће да се свете моћнима или униште ’све старо’”. Врло прецизно и исправна критика промашаја социјализма. Када идеја заслепи људе, губи се савест и лако се морално застрањује. Посебно истиче Холбаха који развија *Етиоокрајинју или владавину засновану на моралу*. Суштина етократије огледа се у егоизму. „Као енглески емпиристи, француски материјалисти у егоизму виде полазну тачку за морално дељење, а регулишу га навике стечене у одређеној друштвеној средини. Зато нема ни вечног ни свеопштег морала: као прилике и људи, моралне норме се мењају, морал се квари или поправља, али општа корист захтева да се сви приближују врлини”.¹⁶

¹⁵ Исто, 30–31.

¹⁶ Исто, 54.

МОРАЛНА СХВАТАЊА СЕЉАКА КАО ВРЕДНОСНИ ОРИЈЕНТИР

Питање вредносног оријентира теоријско и практично, је питање о коме се паралелно расправља како у теологији тако и у филозофији – науци. Теолошка схватања најексплицитније су изражена у савету-поруци, које налазимо у канонским књигама готово свих монотеистичких религија, а које се означава као „Златно правило”. У хришћанској религији њега налазимо у Јеванђељу по Матеју (7, 12) и Јеванђељу по Луки (6, 31), а оно гласи: „Све што хоћете да људи вама чине, чините и ви њима”. Слично, само у негативном контексту „златно правило” моралног критеријума срећемо и у поруци Конфучија: „Не чините другима што не желите да се вама чини”.

Од самог формирања филозофије, као настојање да се разуме и објасни свет и човек у њему, развијала се и етика, као посебна филозофска дисциплина, која трага за моралним оријентирима и вредностима које човек треба да следи. У античкој филозофији, код Сократа знање је вредносни оријентир на основу којег разликујемо добро од лошег, код стоичара деловање у складу са природом, Платон трага за идеалним добром, а Аристотел праву меру налази у средини. Даље у свом развоју морал долази до стадијума када се врлина, пре свега, схвата као дужност. Посебно под утицајем Кантове теорије о дужности, која је налагала да разум утиче на вољу, да јој заповеда, да је чак притискује, формира се деонтолошко становиште и вредносни критеријум. Кант настоји да формулише вредности општег добра које ће се универзално прихватити и он ће то изразити као категорички императив. „Дејај само према оној максими за коју можеш истовремено хтети да постане општи закон”.¹⁷ За Фихтеа, морал је пре свега

¹⁷ I. Kant (1974): *Um i sloboda: spisi iz filozofije istorije, prava i države*, izbor, redakcija prevoda i predgovor D. Basta, Beograd: Časopis Ideje, 75.

у делатности, у самом раду, а дужност је усмерена према нацији. После теолошког и метафизичког, појављује се позитивизам и Огист Конт у свом позитивизму, идеју прогреса везује за човечност. Након Конта, појављује се Дарвин и његово дело о *Пореклу врста* које као да је противречило Конту, пошто је истакло борбу за опстанак, закон одабирања и надживљавања најспособнијих у прилагођавању. Потом на ред долази утилитаризам са максимумом „добро је оно што је корисно”. Модерни капитализам, претворио је човека у *Хомо економикуса* који се руководи својим интересом, без икакве сентименталне слабости.

Шта даље, пита се Јовановић, у погледу морала, шта може да буде морал будућности, и што је важније, ко могу бити његови носиоци? На буржоазију се не може више рачунати да оствари нови, шири, потпунији, потпун хуманизам, али ни социјалисти класичног типа, било да су западњаци или источњачки марксисти, не нуде задовољавајуће решење за будући морал. Занимљиво је да он ни у социјадемократима не види носиоце будућег морала. „Код предратних социјалдемократа била је сумњива већ њихова потајна симпатија за крупан капитал и мржња према сељаштву. Волели су да капитализам нарасте као хлеб са добрим квасцем и да им падне готов у руке; зебли су од средње класе, од општинских и државних предузећа која су им извлачила терен испод ногу баш зато што су радници радо хрлили у њих. Сељака су се бојали, јер се никако није остваривало пророчанство о концентрацији капитала у пољопривреди”.¹⁸ За Јовановића, и комунисти након руске револуције, сами су себе дисквалификовали за доношење једног новог морала. Јер, капитализам су претворили у државни социјализам, створили циновску бирократију, подјармили сељаке, радне људе поделили у 20

¹⁸ Д. Јовановић (1927): *Култи рада*, Београд: Рад, 58.

и више „платних разреда”, сву власт предали партијској и државној олигархији (углавном истим лицима). Лењин је први увидео да ће морал сметати револуцији и зато га је изагнао из своје методологије. Брзо је изгубио поверење у „политичку способност радничке класе” коју је раније објавио Прудон, ослонио се на интелектуалце и депролетаризоване раднике или одређене сељаке, више веровао теоретичарима него практичарима, одушевио се за јаку војску и свемоћну полицију. Јовановић је убеђен и у то искрено верује да будућност, када је у погледу морал, треба да припадне сељачком моралу.

Код Јовановића налазимо један од најбољих приказа сељачког морала, вероватно зато што је за сељаке везао цео свој живот, познавао их у „душу” и у њима, како сâм каже, црпео животну снагу. Слика је мало подужа, али наводимо је у целости: „Сељачки морал је много сложенији од радничког, али ће му се убудуће све више приближавати. У основи, лежи осећање да је осуђен, да нема куд, помало као животиња ухваћена у замку. И кад не зависи од феудалца, од капиталисте или од државе, сељак је потчињен чудима природе: тешко је рећи која подложност му теже пада. Увек нешто мора, не може друкчије, хтео би да се избави неминовности. Од свега га теши природа свакодневним променама; чак и кад доноси зло, промене му запошљавају дух, дају му улогу, чине га фактором. Још већма га стимулише одговорност према имању и према чељади. Сељачком га чине та три елемента: биљке и стока, дом и домаћинство, породица. Осакаћен је чим му се одузме ма шта од тога, постаје столица са две ноге или човек са једном руком. Он је само наизглед непокретан, у ствари се може занети за сваки покрет, ако су испуњена два услова: да су у питању три његове основе и да остаје неко ко ће се о њима бринути. Да очува и увећа имовину, поћи ће у рат и револуцију; ако није сигуран да је она обезбеђена, саботираће

највећу светињу. Може сељак радити на задружном и државном имању, али мора знати шта је његово и да је оно сразмерно његовом труду, да слободно располаже својом имовином и да зна за кога ради и коме оставља што стекне. Сељак није уживач, него одгајивач. Није ни радник, колико је стваралац. Интересују га нова бића и нове ствари, напредовање у понављању, стална репродукција: од малог правити велико, из великог извлачити ново мало. Сваки режим који неће, или не уме да стави у покрет и користи овај стваралачки морал је идиотски. Он је једноставан и сваки сељак уме да га формулише: пустите нас да радимо што волимо, да плодове свога рада употребимо на даље размножавање бића и добара, да будемо људи међу људима!”¹⁹

Сâм Јовановић је стално потенцирао да је морал сељака, њему увек био морални оријентир и да као што див Антеј²⁰

¹⁹ Д. Јовановић (1927): *Кулѝ рада*, Београд: Рад, 60.

²⁰ Врло је поучна прича о диву Антеју, који Драгољубу представља прави пример проналажења снаге у земљи и води, на основу које он прави паралелу са сељацима. У античким легендама постоји и она о цину, сину Земље и Воде, и његовој борби са Херкулом: кад год би осетио да малаксава, он се намерно давао оборити. У додиру са својом мајком Земљом освежавао се и одмах би постао јачи и несавладив. Херкул га је победио тек онда кад је, откривши његову тајну, подигао Антеја увис, и задавио га, не дајући му да се окрепи додиром земље. Драгољуб нам поручује: „Тај гест данас треба проширити. Нови Антеј – а то је помало сваки од нас, што смо позвани да примимо животну борбу, своје окупљење треба да тражи не само од додира са земљом, већ од општења и сарадње са живим људима који раде, са сељацима, са радницима, уопште са радним светом... Додир са том средином, пуном напора и борбе за свакидашњи хлеб и за одржање живота, пуном такође осећања за мале али важне ствари, – тај додир даје невероватну, наслућену снагу, нарочито интелектуалцу, навикнуто на живот у фикцијама, на папирнату и ваздушасту културу. *Раг*, физички рад, – али не гимнастика обесних и јалових, покрети беспослених, већ рад за опстанак, производан и помало проклет, – тај рад има на нас који смо изван њега велико васпитно дејство. Ја сам у животу мало физички радио, али кад год се некога таквог посла прихватим, осетим се као препорођен, – не само телесно, већ и душевно” (стр. 50–51).

кад год би посустао у борби, дотицао се своје мајке Земље и добијао нову снагу, тако је и он, кад год би му понестајало снаге, одлазио међу сељацима од којих је црпео моралну снагу (за сељацима је везао цео свој живот, познавао их у „душу” и у њима, како сâм каже, црпео животну снагу). „Не мари, ако ово буде звучало као исповест. Свеједно, ако ме наведе на скромна признања. Рећи ћу како осећам. Кад год ми нешто није било јасно, одлазио сам на село, међу људе из народа, код оних који раде... Има болесника којима буде лакше чим промене ваздух и средину. Болестан нисам, али ми необично добро чини кад се помешам са сељацима, са занатлијама, са телесним радницима. Увек долазим отуда богатији и свежији. Своје најбоље чланке написао сам по повратку са пута”²¹. Драгољуб дубоко верује, да будућност припада сељачком моралу. Види се и у његовој паралели са хришћанством. „Хришћанство су направили полунаги рибари и столари. Какве ће тек промене изазвати вера коју направе људи нижи од рибара и столара, нижи од санкилота, нижи од градских пролетера, вера коју направе синови Земље и Воде: блатњави и знојни сељаци, безбројни потомци вечног Антеја?”²²

Драгољуб је свестан да долази ново време у коме нема више ни „великих људи”, ни идеала. – Тако се обично објашњавала морална криза нашега времена. Међутим, мало ко се усуђује да загледа дубље у шупљину безидејности и клонолости, која одликује генерацију која данас води ову земљу. Зашто нема више начелности у политици? Где су се сакрили великани? Како су умрли идеали? Терете ратова на својим плећима највише су изнели сељаци, зато они и заслужују бољу судбину. „Је ли се доста напешачио, нагладовао и најадовао наш сељак за време рата! За свакога је било дана одмора,

²¹ Д. Јовановић (1946): *Нови Антеј*, друго издање, Београд: б. и., 7.

²² Исто, 11.

одсуства, позадине, радионице, коморе и канцеларије. А он је, несрећник, увек био на најгорем и најтежем месту. Јадна леђа нашега сељака! Сирота грбача нашег радника!”²³

Јовановић је врло оштар према људима, који су потекли са села и који су брзо заборавили село. Такви људи су и измислили изреку „хвали село али у живи у граду” и „наш сељак, храбар, племенит, песник, али – далеко му лепа кућа!”. По-рука коју Јовановић шаље тим људима је упечатљива и врло оштра. „Не може тако, браћо драга! Све што ви наводите само је изговор за нерад. Нисте ви ни страдали ни мучили се за идеју. Највише ако вас је окрзнуо који министарски указ. Једно парче хартије је вас ’револуционаре’ и зауставило за вас ’неодољиви талас пролетерске револуције’. Лажете ви, браћо интелектуалци! Хтели сте да се брзо попнете на грбачу овом народу. Кад нисте успели да га газите као црвени, ви долазите сада као црни. А још бисте желели да сачувате повластице идејних разлога и да се оправдате: хтели сте ви тобоже, али народ је изневерио. Удри по народу! Кажете да сте уморни, да сте *инвалиди* једне тешке борбе. Не, ви сте *дезертери* и *издајнице*. Слаби и малодушни, а уз то неваљали и са великим личним потребама, ви сте брзо и лако избачени из строја социјалне борбе. Немате речи! Ћутите! Никакве критике ни савете не примамо од вас. Ви сте кукавички побегли, више вам спаса нема”²⁴

Драгољуб Јовановић је, изгубивши веру у интелектуалце, убеђен да обнова друштва мора кренути одоздо, од нижих слојева који су били притиснути. Суштина великих историјских догађаја управо је у томе: пење се на површину један нов друштвени слој, једна нова класа узима управу у своје руке. То збивање не бива, и не може бити, без потреса, без

²³ Исто, 12.

²⁴ Исто, 19.

тешких борби, јер ни једна класа нигде није уступила власт драговољно. Без бола ни биљка не може да никне, ни дете да се роди, ни земља да препукне и горе избаци део своје жарке утробе. У сваком стварању има патње, и радост од свршеног дела је утолико већа што је плаћена већим напором. На свима пољима: спас одоздо!²⁵ Дакле, уместо елите одабраних, ступају они што чине број, снагу и рад. Спас ће доћи само од организованих покрета радних маса, верује Јовановић. У историји овог народа, убеђен је Драгољуб Јовановић, јасно се види да сваки покрет који има у себи животне снаге, силази на село и међу сељацима тражи свој најбољи ослонац. Сви наши идејни покрети, каже, претварали су се временом у сељачке покрете. Прави интелектуалци, који већином потичу са села и након школовања у Европи, враћали су се у земљу и враћали дуг домовини. Тако је било школованим Србима, који су се доцније организовали у Либералну странку; тако са социјалистима Светозара Марковића, који су створили Сељачку радикалну странку; тако мора бити и са оним социјалистима и комунистима који би требало да имају разумевања за нашу стварност. „Вуче земља све што је садржајно и тешко, што у себи носи клицу живота, као што на дно суда пада једно и здраво зрно, док се по површини воде шепури шупља семенка. Вуче земља све оне људе који имају смисла за стваран живот, за истинску патњу раднога народа, онога најзапуштенијег, најбеднијег – сељачког радног народа. Вуче земља све оне који имају нос, слух и очи да осете и виде како се у наше доба дижу непрегледне војске сељака и траже своје људско достојанство”.²⁶ Свакако, да има и оних који остану заљубљени у своје теоријске формуле и одржавају веће везе са индустријским Западом, него са својом домовином,

²⁵ Д. Јовановић (1946): *Нови Анџеј*, друго издање, Београд: б. и., 54.

²⁶ Исто, 30.

али сви они „пливају на површини, без додира са нашом средином, без корена у земљи”.²⁷

Сељаков морал јасно је видљив и према његовом односу према земљи, за кога је она божанство. „Њој служи, њој робује, њу милује и оплакује. Више је воли него своје најрођеније. Највећа жртва, то није кад умре отац, ни жена, ни син. Највећа жртва, то није кад сељак изгуби руку или ногу: то је кад мора да прода комад земље. Зацело: Земља! Ту нема поређења. Жену воли један пут у животу онако како земљу воли сваког дана и сваке ноћи. Земља је велика, највећа љубав његова. То му је колевка; то му је гроб: постеља најслађа, своја земља (...) Земља, дакле, то је светиња којој нема равне. И сељак је гладан ње, као тица ваздуха и као риба воде. То је јасно. То је суштина његова бића”.²⁸ Драгољуб, као што смо истакли, богатство сматра као препреку моралности. И још једном то показује, да код сељака то није у тој мери изражено као код варошана који, како материјални прогрес одмиче, све више се претрпавају стварима без којих су врло добро живели нараштаји пре нас. Код сељака доминира домаћинско правило, које се у овим потрошачким временима (трошим дакле јесам) заборавили, да постоји. Колико пута смо чули: *Шта вреди леја и велика кућа, јоли зигови се не једу!* Исхрана је увек људима била важнија од услова у којима станују. А исхране нема без терена, без земље. Отуда претходна тежња да се стекне што већи и бољи посед, а за кућу лако! Старо горштакчко правило гласи: кућа иде за стадом, као трбух за крухом... Сами варошани дуго су се држали латинске изреке: *parva domus, magna quies* – само мали дом пружа велико спокојство. Сигурност није била у кући него у земљи, и она је расла уколико се умножавала земља, а смањивала се што је кућа била већа.

²⁷ Исто, 32.

²⁸ Исто, 35.

Дакле, опис сељачког морала Јовановић завршава констатацијом да су сељаци васпитачи и учитељи наши и у том духу наводи пример: „Ви и другови ваши нашли сте неког задовољства у мојим предавањима и у ономе што сам написао. Осетили сте, кажете, мирис и дах живота. Знајте да су ме томе научили људи из народа, нарочито занатлије и радници, у тескобним дућанима, у малој вароши. – Одрастао сам међу терзијама, обућарима, кројачима, лончарима, бакалима, слушајући их, и милујући њихове алате и сировине њихове, материјалне и духовне. И сада, сваке године осетим неодољиву потребу да одем тамо, међу пиротске занатлије, и да се освежим на извору њихове патње и животне филозофије...Још више сам то дејство осетио откад идем међу сељацима: мислим лакше и видим боље. Са сваког путовања враћам се крцат знања и утисака. Кад год ми нешто није јасно, – понављам, – ја се кренем пут села, и увек дођем отуда освежен, окрепљен и учвршћен. Није чудо: тамо је вековно и хиљадугодишње искуство, савлађивање безбројних и мучних тешкоћа, и то не посебно, индивидуално, већ колективно, савлађивање без прекида и истрајно”.²⁹

КА ЗАКЉУЧКУ

Налазимо се између два света и две епохе, на раскрсници неизвесности и несигурности. Суочени смо са епохом из неверених нада и очекивања. Наш свет се нашао на странпутици, оптерећен противречјима мондијализованог капитала и „револуцијом сиромаштва”. „Живимо у знаку златног телета и моћи мача. Они су нажалост и данас господари наших живота и смрти”.³⁰ Свет се налази у великој кризи, у кризи

²⁹ Д. Јовановић (1946): *Нови Анџеј*, друго издање, Београд: б. и., 51.

³⁰ Љ. Р. Митровић (2015): *Под лужицом социолога: (о)леги из социологије друштвених промена и геонтологије позива социолога*, Нови Сад: Прометеј, 31.

је наука, уметност, филозофија, религија; у кризи је и сâм живот. Све је у преиспитивању. Ако су у садашњости присутни сви знаци бесперспективности будућности, има ли уопште будућност човечанство? Може ли опстати, а да се темељно не промене садашњи принципи живљења? Нема дилема да савремена цивилизација није довољно хумана, закључује Едгар Морен, и да је то узрок кризе савременог човечанства. Постоји ли Пут наде, питају се Морен и Хесел у истоименој студији и упозоравају да је: „наш планетарни систем осуђен на смрт или преображај”. Шансу за спас аутори виде у обнови моралности: „Морамо обновити моралност и солидарност да бисмо учврстили благостање за све грађане и народе света”. У доба треће научно-технолошке револуције и технократије, техника је постала судбина човека. Тако на делу имамо тренд „постцивилизацијског канибализма” (употреба човека као објекта, тј. сировине у модерној генетици и генетичком инжењерингу). Да ли то значи да је човек данас „застарео”, како се пита Андерс у својој студији *Застарелост човека*. Аутор песмистички закључује: „тренд је да се човек (колико год то звучало апсурдно) учини сувишним и застарелим”.³¹

Будућност човечанства, као наставак овакве садашњости није могућа, стога се као нужност намеће потреба промене парадигме. Нову парадигму на којој може опстати човечанство видимо у органској синтеза либералних и социјалистичких вредности, које се у неком облику остварују у Кини и Русији и наравно одустајање од идеје златне милијарде. Свет се налази у великој кризи, у кризи је наука, уметност, филозофија, религија... У кризи је и сам живот. Све је у преиспитивању. Ако су у садашњости присутни сви знаци бесперспективности

³¹ G. Anders (1985): *Zastarelost čoveka: o razaranji života u doba treće industrijske revolucije*, Beograd: Nolit, 25.

будућности, има ли уопште будућност човечанство. Може ли опстати, а да се темељно не промене садашњи принципи живљења. Адорнова и Хоркхајмерова рефлексija о културном паду Европе, о новом варваризму, у временима прикривеног колонијализма, „колонијализма са осмехом”, у коме данас живимо, треба да нам буде упозорење. Масовни пораст друштвених аномалија (криминала, наркоманије, проститиције, насиља уопште) и урушавање колективних вредности (религије, традиције, нације, посебно породице). Аутоматизација која ослобађа људе од ауторитета родитеља, традиције и сл. или солидарност у колективитету, па макар у сиромаштву. Индивидуалност као самодовољност (без државе, родитеља, пријатеља, па и брака). Међутим, у том отуђењу од свих, шта му остаје и шта је циљ? Природни човек као разумни егоиста коме су колективне вредности баланс којег треба одбацити. Дуготрајно срозавање морала, као да има за циљ да види да ли постоји граница нискости до које су људи спремни да иду. Модерни човек има очајничку потребу да изађе из анонимности. Како нису сви способни да то учине неким својим талентом (спортским, уметничким, научним), одређен број људи настоји то да надомести свакаквим гадостима и којима настоји да фасцинирају друге. У том настојању нема стида за оно што се чини, а кад нема стида – нема ни морала. Управо, разлика у односу на свакодневно је потпуно одсуство стида; а где не постоји стид, не постоји ни морални поредак. Кад се човек самопрогласио за мерило света и свега постојећег, широм је отворио врата моралном релативизму. Ако изнад и изван човека не постоји никакав коректив, ако је човек сам себи исходиште и свршетак, сам себи пример за углед, тешко је и помислити да ће се нивелација вршити „на горе”; када је, наиме, човек сам себи Бог, нужно долази до срозавања. Кварљив и пропадљив, он ће све даље и више настојати да удовољи потребама и нагонима најнижег реда, проглашавајући их

јединим постојећим. Среброљубље, блуд, гнев, ... све оно што је означено вером и традицијом, као непоречив грех данас се сматра нормалним, па чак и пожељним. Научно-технолошки прогрес: шта добијемо, а шта губимо технолошким прогресом? – *йун сѝомак, а йразне душе*, када смо све свели на квантитет и на материјално, изгубили смо суштину бића.

Овакав свет, изгубљених идеала и вредности, без јасног циља, куда и како, све више иде ка апокалипси. Потребан нам је радикални заокрет, потребно нам је трагање за новим (старим) системом вредности, новим другачијим друштвеним уређењем. Ми смо убеђени да је то могуће обновом, на новим основама хришћанског социјализма. Наравно, хришћанска социјална држава је незамислива без слободе, али не у смислу слободе као украса где „човек је мера свих ствари”, која се претворила у индивидуалност и самовољу, и где „циљ оправдава средство”, већ у духу Маркса, да слободно друштво подразумева слободу сваког човека, која се мери слободом других људи (паралела о господару и робу код Хегела). Тај идеал је могуће остварити, како је Драгољуб Јовановић говорио само „ако је човек изнутра слободан”. Како остварити тај идеал? Три теорије су мртве, потребна нам је четврта (А. Дугин). Нова етика: од човека господара природе ка етици човек у сагласју са природом (Христова порука *Ја нисам дошао да ми служите већ да будем слуја*: што већа моћ већа и одговорност. Нови систем вредности у коме се тежи ка синтези Истине и Морала (у духу старогрчког идеала *Исѝина, Доброѝа, Лейоѝа*). Систем вредности у коме нема више подела на Исток и Запад, Север и Југ, већ само подела на истину (Бог) и лаж (сатана).

Човек је рођен слободан, а свуда је у оковима, мудро је давно приметио Жан-Жак Русо. У орвелијанском свету, у свету опсена и мегаломанских замена теза, који је изгубио оријентире обзирности и одговорног понашања према људима, можемо ли уопште данас наћи вредносни оријентир који

ће нам бити путоказ нашег делања у свету. Драгољуб Јовановић је у потрази за моралним оријентиром ишао на село и налазио га код сељака, а где ми данас да га тражимо, када више, готово да нема села, а и људе у селу је снажно заплъуснуо талас модернизма? Поред Христовог путоказа који нам вечно осветљава стазу битисања у овом пролазном свету, нама Србима још је ближа и упечатљива порука Милоша Обилића. Неке изговорене реченице осветле време више него што се може чинити и у оду у вечност и постану (и треба да остану) светионик који осветљава стазу кретања у вечност. Оклеветани Милош на Кнежевој вечери господи, али и свима нама шаље поруку: *Какви будемо суџира, бићемо довека*. Видовдан је био дан када је Србија полагаала испит вечности, и положила га. Пред свима нама сваки дан је мали Видовдан. Сваког дана својим делима, остављамо траг у времену по којим ће нас памтити. Те стога „какви будемо данас бићемо довека”. Христов и Обилићев пут, пут жртве и бирање вечности, а не пролазности, јесте и треба да нам буде вечни оријентир.

Prof. PETAR ANĐELKOVIĆ, PhD

E-mail: profapetar@gmail.com; petar.andjelkovic@pr.rs.ac

Assoc. RADICA NEDELJKOVIĆ

E-mail: radicanedeljkovic91@gmail.com; radica.nedeljkovic@pr.rs.ac

University of Priština

with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Filipa Višnjića BB, Kosovska Mitrovica, Serbia

MORAL PERCEPTIONS OF PEASANTS AS
A VALUE ORIENTATION IN THE WORK
OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

SUMMARY: The history of human society is also the history of warfare. There was no period in the development of human society when there were no wars. Especially wars, the cruelest and most tragic in terms of suffering, will mark the 20th century, and we see that they continue in the 21st century as well. In wars, as Dragoljub Jovanović wisely observes, the biggest victim is morale. Similarly, Adorno sees this and wonders if we even have the right to talk about morality after Auschwitz? On the trail of that questioning, especially after the “Merciful Angel” and all the hypocrisy of the amoral moralism of the West, in this work we are looking for a moral landmark in modern society, which is sinking more and more into moral mediocrity. Dragoljub Jovanović went to the countryside in search of a moral landmark and found it among the peasants. However, where should we look for it today, when there are almost no villages left, and the people in the villages have been strongly swept by the wave of modernism?

KEYWORDS: Dragoljub Jovanović, Morality, Peasants, Moral landmark, Contemporary society